

Spinoza: *Theologisch Politiek Traktaat*, hoofdstuk 20, p. 434 (vertaling Akkerman).

Uitgegeven in Amsterdam 1670

“Tot bewijs voorts van de stelling dat uit deze vrijheid geen ongemakken kunnen voortkomen die niet door het enkele gezag van de hoogste overheid kunnen worden vermeden, en dat de mensen uitsluitend door dit gezag gemakkelijk ervan kunnen worden weerhouden elkaar schade te berokkenen, ook al denkt de een duidelijk het tegendeel van wat de ander denkt, zijn voorbeelden bij de hand en ik hoef ze niet ver te zoeken: de stad Amsterdam, die met haar eigen sterke groei en tot bewondering van de naties de vruchten van deze vrijheid plukt. In deze bloeiende staat en voortreffelijke stad leven immers alle mogelijke mensen van iedere natie en geloofsrichting met de grootst mogelijke eendracht samen. Als zij iemand hun goed willen toevertrouwen, zorgen ze slechts gewaar te worden of hij arm of rijk is, en of hij te goeder trouw of met bedrog zaken pleegt te doen: godsdienst of geloof kunnen hun verder niets schelen, omdat die voor de rechter bij zijn toewijzing of afwijzing in een rechtsgeding niets helpen. En geen geloof is zo gehaat dat zijn aanhangers niet onder de bescherming staan van het openbaar gezag der magistraten, mits ze niemand schade berokkenen en volgens de wet leven”

Dames en heren,

In de geschiedenis van het spinozisme is de politieke filosofie lang nogal verwaarloosd. Het gebrek aan aandacht voor deze kant van Spinoza's denken blijkt alleen al uit het feit dat de *Tractatus Politicus* in de twintigste eeuw in ons taalgebied niet in zijn geheel vertaald is. Het heeft meer dan honderd jaar moeten duren, d.w.z. na 1901, voordat dit werk dat onvoltooid in de *Opera Posthuma* is opgenomen in het Nederlands onder de titel *Staatkundige verhandeling* weer in zijn geheel beschikbaar kwam. Als men al probeerde onze politieke werkelijkheid vanuit Spinoza te analyseren, dan gebruikte men niet deze *Staatkundige verhandeling* of het *Theologisch Politiek Traktaat* als beginpunt, maar men ging uit van de *Ethica*. Een bekend voorbeeld geeft de invloedrijke *Geschiedenis van de filosofie* van de grote negentiende-eeuwse filosoof Hegel die de *Ethica* de sleutel tot de moderne filosofie noemde. Hier ontwikkelde Spinoza immers de machtige conceptie dat God de ene substantie is, waarmee hij 'de zeventiende eeuw ten diepste verontrustte'. Het *Theologisch Politiek Traktaat* daarentegen ziet Hegel als alleen belangrijk vanwege de bijbelkritiek waarmee Spinoza de christelijke theologie van zijn tijd ver vooruit was, terwijl hij de *Staatkundige verhandeling* volstrekt negeert.

Dit beeld kantelt langzaam onder meer door de invloed van het werk van Jonathan Israel. Wat kan dit gebrek aan belangstelling echter verklaren? De eerste reden ligt voor de hand: men heeft beide politieke geschriften als tijdgebonden gelegenheidswerken van Spinoza gezien. Het *Theologisch Politiek Traktaat* lijkt propaganda te maken voor het oligarchisch bewind van de Hollandse regenten onder leiding van de raadspensionaris Johan de Witt. Graag wilde men daarom het historisch karakter van het werk benadrukken, want van het regime van de zogenaamde ware vrijheid profiteerde enkel een kleine elite. Het boek is dan ook ietwat neerbuigend een pamflet voor de staatsgezinde partij genoemd.

De tweede reden is dat de methode van analyseren die Spinoza in beide boeken hanteert haaks lijkt te staan op die van de *Ethica*. Waar de *Ethica* uitgaat van de logische deductie volgens de meetkundige methode, staat in de *Staatkundige verhandeling* de ervaring centraal. Ik citeer uit de vertaling van D'Huyvetters: 'Geen wonder, want de ervaring heeft de politici geleerd, dat zolang er mensen zijn, er ook ondeugden zullen zijn. Zij zullen dus proberen om arglistigheid te voorkomen met al de middelen die zij uit lange ervaring hebben geleerd.' en even verder 'Ik voor mijn part ben er ten volle van overtuigd, dat de ervaring ons al de soorten stadsstaten heeft laten zien die men kan bedenken waarin de mensen in eendracht samenleven'. Dit betekent dat 'politici zonder twijfel over politieke kwesties veel bevredigender hebben geschreven dan de filosofen, omdat zij niets hebben verkondigd dat al te ver afstond van de praktijk'.

Deze empirische aanpak gaat gepaard met een volledig afwijzen van elke utopie of ongefundeerd wensdenken vanuit de filosofie. Ik citeer weer: 'De filosofen slagen er niet in een politiek te bedenken die men zich te nutte kan maken, maar enkel een die men wel voor een waanbeeld moet houden, of die enkel goed is om in een Utopia, of in een poëtische gouden eeuw in te voeren'. Spinoza kiest voor een illusieloos realisme ten aanzien van de mogelijkheden de menselijke passies te beteugelen, doordat de mens in groepsverband steeds vatbaar blijft voor irrationele ideeën, angsten, fanatisme en zelfdestructief bijgeloof. Dit betekent dat conflicten tussen staten en tussen burgers onderling niet uitgeboden kunnen worden. Beide moeten we volgens Spinoza accepteren als vaste onderdelen van de menselijke natuur. 'De menselijke gemoedsaandoeningen, zoals daar zijn de liefde, de haat, de na-ijver, de eerzucht, het medelijden heb ik daarom niet in oenschouw genomen als kwalijke afwijkingen die de menselijke natuur heeft maar als kenmerken die bij de menselijke natuur horen als warmte, koude, onweer en donder tot de natuur van de lucht. Dit zijn allemaal kenmerken van de lucht die ongemak veroorzaken, maar tevens onvermijdelijk zijn'.

Toch leidt Spinoza's realisme niet tot een verlamdend pessimisme, of, zoals bij Hobbes, tot een pleidooi voor een absolutistisch bewind, want: 'alle mensen of zij nu beschaafd of barbaars zijn komen tot gemeenschappelijke gewoonten en vormen een of ander staatsverband'. In elke samenlevende groep mensen ontstaan allerlei instituties en affectieve verbanden omdat ieder mens door de drang tot zelfbehoud wordt gedwongen steun bij anderen te zoeken. Wanneer we merken hoezeer we van de aanwezigheid van een ander mens profiteren, wordt hij medeburger.

Aangezien alle samenlevingen uit de menselijke natuur voortkomen, is een staat noodzakelijk. Dit betekent niet dat Spinoza alle bestaande samenlevingen gelijkwaardig acht. Hoe meer een maatschappij erin slaagt te bereiken dat de burgers in eendracht samenleven, hoe beter zij is, want haar burgers zijn dan minder speelbal van het lot en daarmee vrijer en gelukkiger. In tegenstelling tot in de *Ethica* speelt in de politieke geschriften van Spinoza de geschiedenis daarom een essentiële rol. Zij toont wat werkt en wat niet.

Een van de belangrijkste instituties die het samenleven van mensen effectief mogelijk maken is vrijheid en tolerantie. Deze stelling probeert Spinoza in het *Theologisch Politiek Traktaat* met een keur van argumenten te bewijzen. Het ultieme bewijs is echter de geschiedenis van Nederland. Tijdens het bestand aan het begin van de Gouden Eeuw leidde de inperking van de vrijheid en intolerantie tot burgeroorlog en de gerechtelijke moord op Oldenbarnevelt.

Hiertegenover stelt hij:

'Voor een voorbeeld dat vrijheid en tolerantie goed voor de samenleving zijn hoef ik niet ver te zoeken: de stad Amsterdam, die met haar welvaart en tot bewondering van de naties de vruchten plukt. In deze bloeiende stad leven immers alle mogelijke mensen van ieder volk en geloofsrichting met de grootst mogelijke eendracht samen. Als zij met elkaar zaken doen, is alleen van belang of men te goeder trouw is, godsdienst of geloof kan hun verder niets schelen, omdat dat bij de rechter niet relevant is. Geen geloof is zo gehaat dat zijn aanhangers

door de overheid niet beschermend worden, mits ze niemand schade berokkenen en volgens de wet leven.'